

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 37–49

DOI 10.15421/26210418

<http://www.uha.dp.ua>

УДК: 902/904

Укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. біля річки Вороної у Дніпровському Надпоріжжі

Д.Г. Філімонов

ORCID: 0000-0002-7565-2404

ResearcherID: ABB-5832-2020

filimonovdmitro20@gmail.com

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. Метою статті є аналіз опублікованих письмових джерел щодо процесів, пов'язаних з будівництвом та функціонуванням укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., спорудженого на території Дніпровського Надпоріжжя в районі р. Вороно, а також проведення із залученням картографічного матеріалу та історіографічних описів локалізації місця розташування цієї фортифікаційної споруди та з'ясування особливостей її інженерного влаштування. *Методи дослідження:* системно-структурний, хронологічний, географічний, порівняльний, описовий. *Основні результати:* у статті показано причини будівництва та призначення шанцю, спорудженого на правому березі р. Вороно, лівої притоки р. Дніпро. Встановлено хронологічні рамки існування цього

укріплення, визначено його місце в подіях Кримського походу 1736 р., а також уточнено склад та чисельність розміщеного в ньому гарнізону. За допомогою картографічного матеріалу першої половини XVIII ст. та кінця XIX – першої половини XX ст. проведено локалізацію місця розташування та встановлено умови топографічного розміщення залишків досліджуваної фортифікаційної споруди до побудови греблі Дніпрогесу на початку 1930-х рр. З'ясовано особливості фортифікації цього тимчасового польового укріплення. *Практичне значення* отриманих у результаті проведеного дослідження матеріалів полягає у можливості їх подальшого використання при написанні наукових статей та узагальнюючих праць з історії України та Східної Європи першої половини XVIII ст. *Наукова новизна:* вперше в історіографії розглянуто питання, що пов'язані з виникненням та функціонуванням на початковому етапі російсько-турецької війни 1735–1739 рр. укріплення біля р. Вороно. Визначено місце розташування та з'ясовано особливості інженерного влаштування цієї оборонної споруди. Також до наукового обігу введено три рукописних плани кінця XIX – першої половини XX ст., виявлені автором у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. *Тип статті:* дослідницька.

Ключові слова: Кримський похід; Дніпровська армія; Бази постачання; Шанець Вороной; Елементи фортифікації; Редути.

Надійшла до редколегії 17.11.2021

Прорецензована 21.12.2021

Рекомендована до друку 24.12.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 37–49

DOI 10.15421/26210418

<http://www.uha.dp.ua>

LCC CC1–960

**Fortification of the period of the
 Russo-Turkish war of 1735–1739
 near the Vorona river in the Dnipro
 Nadporizhzhya**

D. G. Filimonov

ORCID: 0000-0002-7565-2404

ResearcherID: ABB-5832-2020

filimonovdm20@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. During the Russo-Turkish War of 1735–1739, dozens of temporary ground fortifications were built on the territory of the lower Prydniprovya region to provide communication with the Ukrainian line of Russian troops operating in the lower reaches of the Dnipro and the Crimea. The same is true for the left bank of the cataracted part of the Dnipro river flow, along which the Dnipro army passed to the Crimea during the campaign of 1736, which resulted in the formation of Russian military outposts on this territory. These fortifications are still poorly explored both in terms of historiography and archaeology. Many of them are still not localized on the modern geographical map. Furthermore, the conditions of their topographic placement and features of the engineering configuration are not clarified. The current situation concerning this issue makes a comprehensive study on the events of the Russo-Turkish War of 1735–1739, and especially its initial stage impossible. In particular, it is impossible to reconstruct the path used by the Dnipro Army during the Crimean campaign of 1736 without localization of field fortifications, as well as to study such important aspects as the organization of its supply and the establishment of courier communication with the Ukrainian line. *The purpose of the article* is to analyze the published written sources concerning the processes related to the construction and operation of the fortification of the Russo-Turkish War of 1735–1739,

located on the territory of the Dnipro Nadporozhzhya, near the Vorona river, as well as to determine the location of this fortification using the cartographic material and historiographical descriptions and to clarify the peculiarities of its engineering configuration. *Research methods:* systemic structural, chronological, geographical, comparative, descriptive. *Core results:* the article shows the reasons for the construction and functioning of the sponce built on the right bank of the Vorona River, the left tributary of the Dnipro river. The chronological framework for the existence of this fortification is specified; its role in the events of the Crimean campaign of 1736 is determined, and the composition and number of the garrison located in it are clarified. Through the use of cartographic material of the first half of the 18th century and the end of the 19th – first half of the 20th century, the location is determined and the conditions of topographic placement of the remains of the studied fortification before the construction of the Dnipro Hydroelectric Station Dam in the early 1930s are clarified. The features of fortification of this temporary field entrenchment are defined. *The practical significance* of the materials obtained in this research lies in the possibility of their further use in writing scientific articles and generalizing works on the history of Ukraine and Eastern Europe in the first half of the 18th century. *Scientific novelty:* issues related to the emergence and functioning of the fortification near the Vorona river at the initial stage of the Russo-Turkish War of 1735–1739 are considered for the first time in historiography. The location is determined and the features of the engineering configuration of this defensive structure are clarified. Furthermore, three manuscript plans of the late 19th – first half of the 20th century, revealed in the funds of Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro, are introduced into scientific circulation. *Type of article:* research.

Keywords: Crimean campaign; Dnipro Army; Supply bases; Sponce; Fortification elements; Redoubts.

Received 17.11.2021

Reviewed 21.12.2021

Accepted 24.12.2021

Постановка проблеми. Тема російсько-турецької війни 1735–1739 рр. з кожним роком набуває все більшої популярності у вітчизняній історіографії. В останні десятиріччя з'явилися роботи, в яких розглянуто участь лівобережних і запорозьких козаків у воєнних подіях цього періоду. Висвітлено етапи становлення та функціонування Української ландміліції. Особливе місце займають дослідження, присвячені діяльності Дніпровської флотилії. Але, на жаль, все ще недостатньо уваги приділено інженерній складовій подій 1735–1739 рр. Проте, саме під час цієї війни на теренах Нижнього Придніпров'я було споруджено десятки тимчасових земляних укріплень. Не стала винятком і територія лівого берега порожистої частини течії р. Дніпро, яким під час кампанії 1736 р. пролягав шлях Дніпровської армії до Криму. Багато цих оборонних споруд і сьогодні залишаються не локалізованими на сучасній географічній карті. Також не з'ясовані умови їх топографічного розміщення та особливості фортифікації. Ситуація, що склалася навколо цього питання, не дає змоги повною мірою дослідити події російсько-турецької війни 1735–1739 рр., і особливо її початкового етапу. Зокрема, без встановлення місць розташувань польових укріплень неможливо реконструювати шлях, який використовувала Дніпровська армія під час Кримського походу 1736 р., а також докладно вивчити такі важливі моменти, як організація її постачання та налагодження кур'єрського сполучення з Українською лінією.

Отже, розв'язання питань, пов'язаних з проблематикою фортифікаційних споруд періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., на даному етапі є одним з важливіших завдань вітчизняної історіографії ранньомодерного часу. На сьогодні вже накопичився доволі значний джерельний матеріал, в тому числі й археологічний, на основі якого можна висвітлити багато аспектів цієї теми. У запропонованій роботі до наукового обігу вводяться результати дослідження, здійсненого за допомогою писемних і картографічних джерел та присвяченого вивченню питань виникнення, функціонування, локалізації та особливостей фортифікації одного з укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що розташовувалося на території Верхнього (Північного) Надпоріжжя біля р. Ворона.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. На сьогодні відсутні будь-які спеціальні дослідження, присвячені укріпленню біля р. Ворона. У працях дореволюційних дослідників російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Ф.Ф. Ласковського та О.К. Байова наведено лише уривчасті згадки про існування цієї оборонної споруди в контек-

сті загального розгляду подій кампанії 1736 року (Байов, А. К., 1906; Ласковский, Ф. Ф., 1865). Цінні відомості щодо місця розташування на місцевості та загального вигляду залишків оборонної споруди біля р. Ворона, станом на кінець XIX – першу половину XX ст., містяться у творах Д.І. Яворницького (Яворницький, Д. І., 1989; Яворницький, Д. І., 2005) та статті В. Бушуєва, присвяченій археологічним пам'яткам порожистої частини течії р. Дніпро (Бушуєв, В., 1929).

Метою статті є аналіз опублікованих письмових джерел щодо процесів, пов'язаних із будівництвом та функціонуванням укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., спорудженого на території Дніпровського Надпоріжжя в районі р. Ворона, а також проведення з залученням картографічного матеріалу та історіографічних описів локалізації місця розташування цієї фортифікаційної споруди та з'ясування особливостей її інженерного влаштування.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс опублікованих джерел, що стосуються Кримського походу 1736 р. Це насамперед військово-історичні документи, зібрані та видані у кінці XIX – на початку XX ст. О.З. Мишляевським (Мышляевский, А. З., ред., 1897) і О.К. Байовим (Байов, А. К., ред., 1904). Важливими є нарративні джерела, а саме спогади штабс-капітана Х.Г. Манштейна (Манштейн, Х. Г., 1875) та князя С.М. Мишецького (Мышецкий, С. М., 1851).

З картографічного матеріалу XVIII ст. було використано «Карту предпринятых в 1736 году от Армии Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках», що зберігається у фондах Російського державного архіву давніх актів (Карта предпринятых в 1736 году..., 1736). Для вирішення питань локалізації та з'ясування загального вигляду, а також інженерної складової досліджуваного об'єкта, застосовано картографічні джерела другої половини XIX – першої половини XX ст., на яких містяться зображення залишків укріплень фортифікаційної споруди, розташованої біля р. Ворона. Зокрема, це Військово-топографічна карта Катеринославської губернії (Военно-топографическая карта..., 1861, ряд XXVI, арк. 13) та три рукописні плани з фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (План земли Вороновской...; План земляного укріплення...; План кріпости...).

Виклад основного матеріалу. Під час походу на Крим, здійсненого Дніпровською армією під командуванням генерал-фельдмаршала Б. Х. фон Мініха навесні та влітку 1736 р., вздовж лівого

берега р. Дніпро було споруджено велику кількість тимчасових польових земляних укріплень, які за своїми розмірами та оборонними властивостями поділялися на редути, шанці та ретраншементи. Ці фортифікаційні споруди зазвичай будувалися на стратегічно важливих ділянках шляху, по якому рухалися війська, а саме – на переправах, розвилках і перехрестях доріг, у пунктах, зручних для спостереження за навколишньою місцевістю. Розташовувалися такі укріплення на відстані 20–25 верст одне від одного, що відповідає денному переходу армійських колон. Основне призначення укріплених форпостів полягало у підтримці комунікаційного сполучення між армією та Українською лінією. Для цього в них, по всьому маршруту просування військ до Криму, влаштовувалися провіантські магазини – склади, пристосовані для зберігання запасів продовольства і фуражу. Забезпечення їх відбувалося з центральних українських магазинів (Байов, А. К., 1906, с. 206; Манштейн, Х. Г., 1875, с. 100).

Пунктом збору та основною базою постачання Дніпровської армії було визначено містечко Полтавського полку Царичанку на р. Оріль, лівій притоці р. Дніпро. 11 квітня 1736 р. від Царичанки у похід вирушила авангардна колона під командуванням генерала фон Шпигеля (Спигеля). Перший значний перехід армії на шляху від Царичанки до Криму пролягав межиріччям Орелі та Самари, по якому на той час проходив кордон між Російською та Османською імперіями, встановлений після укладення Адріанопольського мирного договору 1713 року (Байов, А. К., 1906, сс. 233–235; Ласковский, Ф. Ф., 1865, сс. 343–345; Полное собрание законов..., 1830, с. 41). Між Орілью та Самарою авангардними підрозділами Дніпровської армії було споруджено декілька редутів біля р. Чаплинка, лівій притоки р. Протовча (Протоcha, Проточ), що впадала в р. Дніпро з його лівого берега, і р. Кільчень, правої притоки р. Самара, лівій притоки Дніпра. Рештки двох таких редутів виявлено та обстежено нами на території Орільсько-Самарського межиріччя в 2015 році (Філімонов, Д. Г., 2016, сс. 138–139).

Рис. 1. «Карта предпринятых в 1736 году от Армии Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках», фрагмент (РДАДА. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 12. Ч. 2)

Біля переправи через р. Кільчень (в районі сучасного с. Спаське Новомосковського району Дніпропетровської області) на обох її берегах було

споруджено укріплення, що згадується в джерелах як шанець Кільченка або Кільченьський шанець (Байов, А. К., ред., 1904, сс. 11–12). На правому бе-

резі Кільчені знаходився подвійний редут, а на лівому – звичайний квадратної форми (Ласковський, Ф. Ф., 1865, с. 952; Ласковський, Ф. Ф., 1866, арк. 46.14).

Досягнувши пониззя Самари, росіяни вирішили перетворити цю територію на передовий прикордонний рубіж та основну базу постачання Дніпровської армії. Для цього вони спорудили там декілька укріплень: ретраншемент Усть-Самарський, на лівому березі Самари, в самому її гирлі, на півострові Ігрень; ретраншемент Старосамарський (Богородичний, Стара Самара),

на правому березі Самари, на правому мисі гирла її правої притоки р. Кринка (Кримка), на місці колишньої Новобогородицької (Богородицької) фортеці кінця XVII – початку XVIII ст.; ретраншемент Самарський (Піщана Самара), на правому березі Самари біля броду Піщаного; ретраншемент Монастирський, на місці Самарського Сергіївського монастиря. Головним з цих укріплень був ретраншемент Усть-Самарський (Байов, А.К., 1906, сс. 235–236; Ласковський, Ф.Ф., 1865, сс. 344–346; Маріна З.П., Філімонов, Д. Г., 2009, сс. 67–69; Філімонов, Д., 2006, сс. 43–44).

Рис. 2. «План земли Вороновской, Новомосков. с нанесением курганов», фрагмент (ДНІМ. Арх. № 814/КН-38802)

Подолавши р. Самару в 20-х числах квітня 1736 р., Дніпровська армія вступила на турецьку територію (Байов, А. К., 1906, с. 236). Від Самари перший перехід армійських колон здійснювався до лівої притоки Дніпра – р. Ворона (Ворона-вода, Воронкова). До 1930-х рр. ця степова річка впадала у Дніпр на відстані близько 2,5 км нижче порога

Дзвонецького (Звонецького). Біля переправи через Ворону було споруджено земляне укріплення, яке в офіційних військових документах того часу визначається як «шанець» і має назву «Вороний» або «Воронков» (Байов, А. К., ред., 1904, сс. 9, 11–14, 39, 43). Сам Х. фон Мініх прибув до р. Вороної

23 квітня 1736 р. (Мышлаевский, А. З., ред., 1897, с. 85).

Для забезпечення своєї комунікаційної лінії на шляху до Криму війська продовжували споруджувати на кожному денному переході земляні тимчасові укріплення (Байов, А. К., 1906, с. 236). На відстані від р. Вороної до Перекопу, за підрахунками О. Байова, було побудовано два великих ретраншементи – Білозерський та Кизикерменський, а у проміжках між ними – ланцюг із 17 укріплених постів, що склалися з редутів як звичайних (ква-

дратної форми), так і з подвійних (Байов, А. К., 1906, с. 243).

За наказом Х. фон Мініха від 22 квітня 1736 р., між річками Самарою та Вороною мали «заложити в удобном месте еще один редут, в котором, по размотрению, определить людей, удела из прочих». Про це було повторно наголошено і в наказі, виданому наступного дня (Байов, А. К., ред., 1904, сс. 12–14). Через цей редут мало підтримуватися сполучення між ретраншементом Усть-Самарським і шанцем Вороним.

Рис. 3. Військово-топографічна карта Катиринославської губернії, фрагмент, (Военно-топографическая карта..., 1861, ряд XXVI, арк. 13)

Про редут між річками Самарою та Вороною, що був побудований в 1736 р. біля невеликої лівої дніпровської притоки р. Татарка (зараз – балка Татарка), згадував князь Мишецький (Мышецкий, С.М., 1851, с. 60). Залишки цього укріплення проіснували доволі довгий час. В. Бушуєв так описував його місце розташування: «Трохи нижче, проти острова Татарчука, ближче до устя річки Татарки, на високому крутому березі Дніпра є рештки якогось городища. Гадають, що це решт-

ки ретраншементу, зробленого тут за часів війни з турками р. 1736» (Бушуєв, В., 1924, с. 150). Тобто згідно з наведеним описом, залишки редуту знаходилися на правому березі гирла р. Татарки, на північний схід від північної околиці с. Любимівка Дніпропетровського району.

Усередині шанця, збудованого біля р. Вороної, було розташовано тимчасові провіантські склади, так звані «путевые магазины». Забезпечення цих транзитних складів відбувалося з великих магази-

нів Усть-Самарського ретраншементу, в які звозилися продовольство і фураж суходільним шляхом з Царичанки та водним по Дніпру з Кременчука та Переволочної (Мышлаевский, А. З., ред., 1897, с. 84).

Згідно з наказами Х. фон Мініха від 22 та 23 квітня 1736 р. у шанці біля р. Вороної мали перебувати від однієї до трьох сотень драгунів регулярного Пермського драгунського полку на чолі

з полковником фон Бальдеманом, який, вочевидь, і виконував функції коменданта. Інша частина залоги складалася з іррегулярних підрозділів, «которые недоброконные и к походу не весьма способны» у кількості 150 лівобережних гетьманських козаків на чолі із сотником або іншим старшиною та 100 ландміліціонерів разом з капітаном. Таким чином, гарнізон шанця мав нараховувати від 350 до 550 осіб (Байов, А. К., ред., 1904, сс. 11–14).

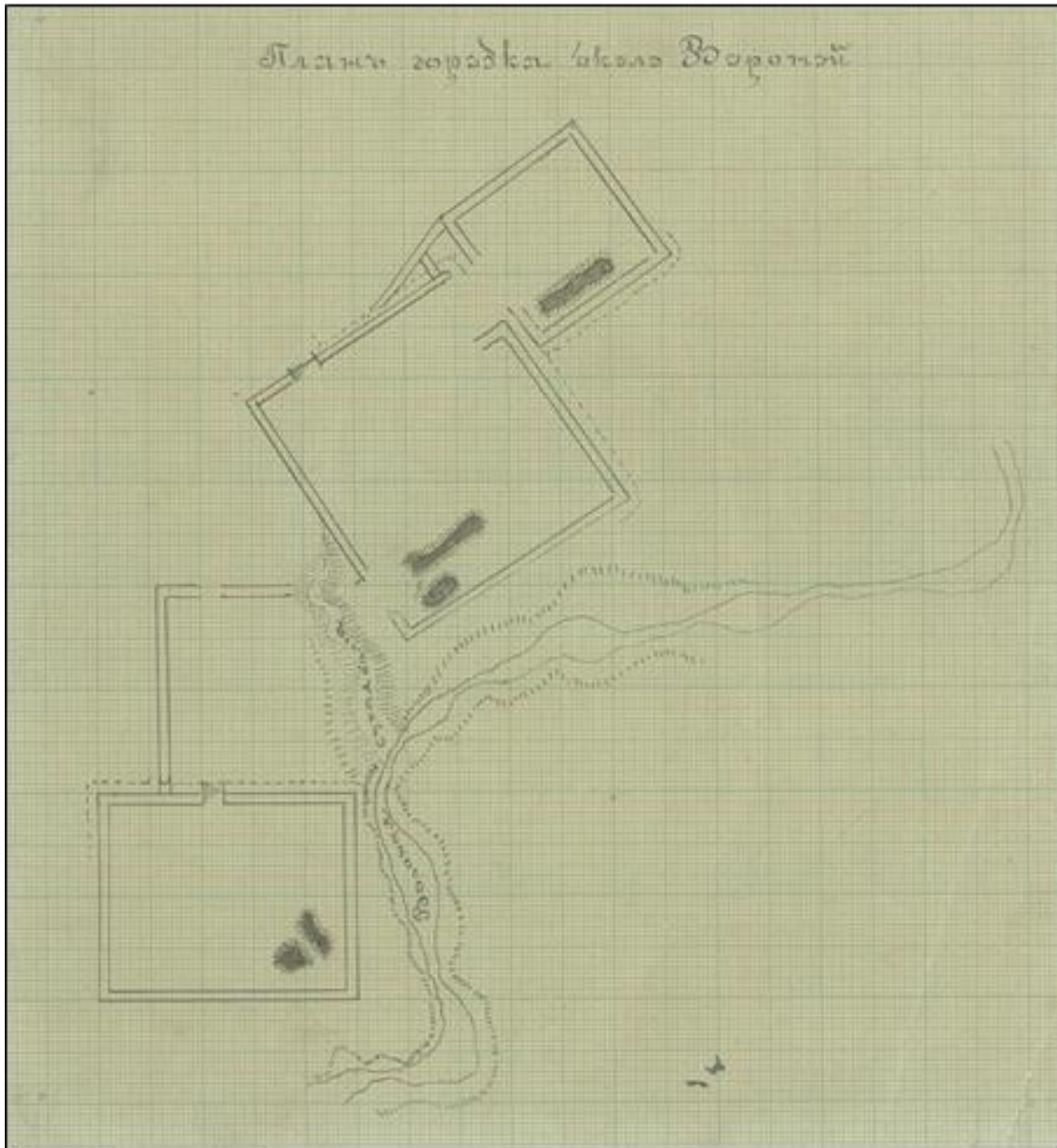

Рис. 4. «План земляного укрєплення в селе Вороной, Екатеринославской губ., Новососковск. у., в ½ версты от усадьбы Андрея Михайловича Миклашевского» (ДНІМ. Арх. № 129/КН-38118)

Надалі зустрічаємо в архівних документах лише рідкісні згадки про укріплення біля р. Вороної, пов'язані з різними заходами російського командування щодо конвоювання полонених і підтримання безпеки комунікацій та безперервності постачання Дніпровської армії. Так, наприклад, у першій половині липня 1736 р. до Вороного

шанця, комендантом якого на той час був полковник Бандемір, мали відправити всіх полонених турків, які знаходилися у полках Дніпровської армії (Байов, А. К., ред., 1904, с. 39). У наказі від 21 липня про забезпечення безпечного проходження армійських конвоїв від Царичанки до Перекопу та у зворотному напрямі наголошувалося про необхідність

«осмотреть и в доброе состояние привести и людьми приумножить» всі форпости від Кизикермена до Вороного. З цього самого документа дізнаємося, що у шанці Вороному в той час перебував з командою генерал-майор князь М.Ю. Трубецький (Байов, А. К., ред., 1904, с. 43).

Проіснувало укріплення біля р. Вороної недовго. Вже під час повернення Дніпровської армії з походу на Крим, що відбувалося з кінця липня до початку вересня 1736 р., всі споруджені південніше р. Самари форпости були залишені. Гарнізони з них виведено, а укріплення частково або повністю знищено. Пермський драгунський полк, який знаходився у Вороному, спочатку перевели до Царичанки, а вже звідти розподілили по форпостах, розташованих уверх по Дніпру до м. Переяславля (Байов, А. К., 1906, с. 293; Манштейн, Х. Г., 1875, с. 100).

На сьогодні у нашому розпорядженні відсутні архівні документи XVIII ст., котрі могли би пролити світло на питання точної локалізації на місцевості та загального вигляду шанця Вороного. Інформація письмових джерел обмежується лише уривчастими згадками про місце існування цього укріплення. Так, у наказах Х. фон Мініха не конкретизується, де саме впродовж течії та на якому березі Вороної розташовувалося це укріплення. Князь С. Мишецький просто повідомляє, що біля р. Вороної в 1736 р. «был от Россиян построен ретраншемент с редутами» (Мышецкий, С. М., 1851, с. 60). Також не відомий і план цього укріплення. Графічне зображення фортифікаційної споруди на правому березі р. Вороної, хоч і досить умовне, міститься на карті військових дій 1736 року, на якій воно показано у вигляді типового подвійного редуту (рис. 1). Ф. Ласковський на основі карти походів 1736 і 1737 рр. також визначає це укріплення як редут (Ласковский, Ф. Ф., 1865, с. 768).

Утім, залишки цього укріплення відомі давно, а згадки про них містяться в історіографії. Ще наприкінці XIX ст. Д.І. Яворницький виявив поблизу р. Вороної рештки якоїсь земляної фортифікаційної споруди. Згідно з відомостями історика, вони знаходилися на правому березі зазначеної річки, у її нижній течії на північний схід від с. Вороне (Миклашево, Матлашево) (Яворницький, Д. І., 1989, с. 43). Зараз це місцевість поблизу с. Воронівка Синельниківського району Дніпропетровської області. Названий дослідник залишив єдиний відомий на сьогодні опис вигляду решток укріплень цієї фортифікаційної споруди: «Я подъезжал к Вороной с юго-востока и тут близ реки Вороной, по правому берегу ее, увидел ряд земляных укреплений, против которых и остановился. Пройдя по всем

укреплениям, я тот же час схватил общую схему их и положил на бумагу. В общем эти укрепления состоят из двух квадратов неодинаковой величины, соединенных между собой тремя ломаными линиями, на которых сделано двое ворот и за которыми, внутри укрепления, вырыто семь ложементов» (Яворницький, Д. І., 2005, с. 162). Про залишки земляного укріплення поблизу р. Вороної у своїй статті, присвяченій археологічним пам'яткам порожистої частини Дніпра, згадує і В. Бушуєв: «На правому березі р. Вороної є городище – рештки фортеці, збудованої за часів війни з турками р. 1736» (Бушуєв, В., 1929, с. 152).

У фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (далі – ДНІМ) зберігаються три рукописні плани кінця XIX – першої половини XX ст. Перший документ – це «План земли Вороновской, Новомосков. с нанесением курганов» (План земли Вороновской...). Він був складений Д. Яворницьким наприкінці XIX – на початку XX ст. На плані зображено нижню течію р. Вороної з позначенням давніх курганів. Також на зазначеному кресленні у східному напрямку від с. Вороного (Миклашево), вище за течією від гирла Вороної, на краю схилу її правого корінного берега, нижче за течією річки від гирла б. Губернаторова, схематично позначено «Укрепление 1735–1736» (рис. 2). Споруда має вигляд трьох чотирикутників, з'єднаних між собою прямими короткими лініями. Зображення на даному рукописному плані перегукується із зображенням на спеціальній військово-топографічній карті Генерального штабу (Военно-топографическая карта..., 1861, ряд XXVII, арк. 13). На останній у тому самому місці, на правому корінному березі р. Вороної, приблизно на відстані близько 3,5 км на північний схід від її гирла та близько 1 км на північний схід від південно-східної околиці с. Вороного, показано споруду, що складається з двох різних за розмірами чотирикутників – великого та малого, з'єднаних ламаною лінією. Будь-які написи, здатні пояснити призначення об'єкта, відсутні (рис. 3).

Після зведення на початку 1930-х рр. греблі Дніпрогесу гирлову частину течії р. Вороної разом зі старим с. Вороним було затоплено водами новоутвореного водосховища, яке отримало назву «озеро ім. В.І. Леніна» (зараз – Дніпровське водосховище). Сьогодні залишки шанця Вороного знаходяться під водою, що не дає можливості дослідити їх методами польової археології. Місце колишнього розташування рештків шанцю локалізується на відстані близько 600–700 м на схід від південної околиці сучасного с. Воронівка.

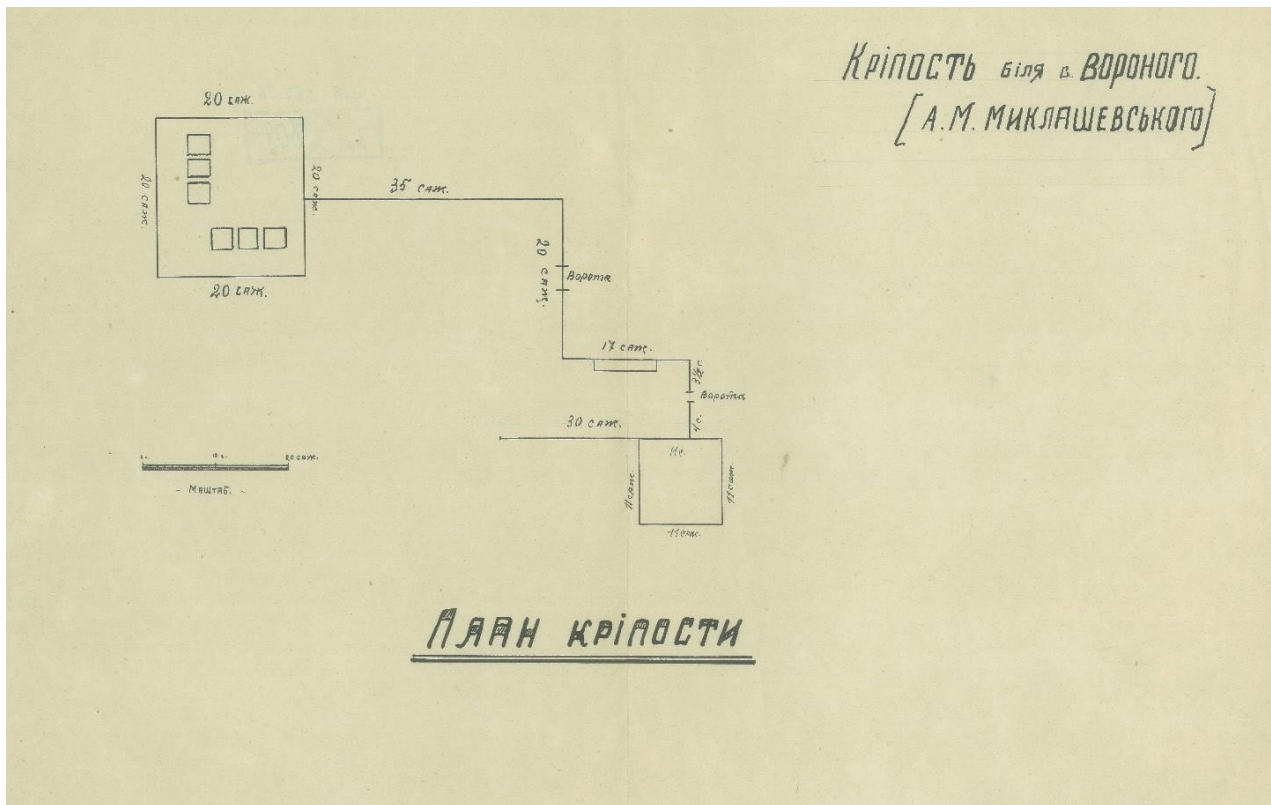

Рис. 5. «План кріпости біля с. Вороного [А. М. Миклашевського]» (ДНІМ. Арх. № 808/КН-38796)

На жаль, нам не вдалося відшукати відомостей про проведення будь-яких археологічних розвідок або розкопок на місці існування шанця Вороного до його затоплення водами Дніпровського водосховища. Відомо лише, що у фондах ДНІМ зберігаються шматок шлаку та свинцева куля, датовані XVII–XVIII ст., які виявлені археологом К. Ф. Лагодовською під час розвідки 1945 р. у пригирловій частині р. Вороної (Старік, О., Сердюк, М., 2010, с. 159).

Два наступних плани, виявлені у сховищах ДНІМ, являють безпосередньо креслення самого укріплення. Через знищення під час Другої світової війни інвентарних книг музею неможливо точно встановити, у які роки та ким були складені обидва ці креслення. Але можна припустити, що ці плани були виконані або самим Д. Яворницьким, або за його безпосередньою ініціативою та участю. Причому перший документ під назвою «План земляного укріплення в селе Вороном, Екатеринославской губ., Новомосковск. у., в ½ версты от усадьбы Андрея Михайловича Миклашевского» (рис. 4) за характерними правилами правопису датується кінцем XIX – початком XX ст., і може бути тим самим кресленням, про яке згадував Д. Яворницький у вищенаведеному описі залишків укріплення біля р. Вороної (План земляного укріплення...). Другий план має назву «План кріпости біля с. Вороного [А. М. Миклашевського]»

(План кріпости...). Імовірно, його було складено під час роботи Дніпрогесівської експедиції наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років (рис. 5). Зображення на обох планах збігаються з описом Д. Яворницького укріплення, розташованого на правому березі Вороної (Яворницький, Д. І., 2005, с. 162).

Попри те, що креслення шанця Вороного на двох наведених планах дещо відрізняються одне від одного в зображенні елементів фортифікації та їх розмірах, все ж таки доволі точно можна з'ясувати загальний вигляд цього укріплення. Фронт шанця було звернуто до заходу та північного заходу. Горжева (тильна) частина звернута до р. Ворона, тобто до сходу. Вся споруда видовжена з півдня до північного сходу. Загальна довжина її укріплень дорівнювала близько 85 саж. (180 м). Загальна площа усієї споруди була трохи більшою 2 га. В основу фортифікаційного комплексу шанця Вороного покладено ідею двох редутів, з'єднаних між собою бруствером. Таке влаштування укріплень, вочевидь, і дало підставу в XVIII ст. зображати на картографії цю фортифікаційну споруду у вигляді типового подвійного редуту.

Перший, великий за розмірами, редут квадратної форми, довжина кожної зі сторін якого становила 20 саж., розташовувався у південній частині укріплення. Другий, менший за розмірами, редут, також квадратної форми, довжина кожної зі сто-

рін якого становила 11 саж., містився у північно-східній частині шанцю. Простір між редутами з переднього напільного боку було прикрито бруствером у вигляді ламаної лінії, який ближче до південного редуту перетинала невелика б. Суха. На плані кінця XIX – початку XIX ст. між північно-східним редутом та б. Сухою показано горжеве укріплення трикутної форми, звернуте до р. Вороної. На плані першої половини XX ст. в цьому місці показана пряма лінія завдовжки 30 саж., що йшла на південь від південно-західного боку північно-східного редуту (рис. 4; 5).

На жаль, на наведених зображеннях шанця Вороного не показано профілі його основних елементів фортифікації – валу та рову. Це утруднює визначення їх висоти та глибини. Утім, за аналогіями з іншими польовими укріпленнями цього періоду можна стверджувати, що основу оборонного комплексу шанця складав протикавалерійський бруствер, висотою близько 2,5 м. Грунт для спорудження бруствера вибирався з рову, що і визначало глибину останнього.

Треба зазначити, що розглянута форма влаштування укріплень шанця Вороного не відповідає описам і кресленням типових подвійних редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., наведених Ф. Ласковським (Ласковский, Ф. Ф., 1865, с. 372–373, 952; Ласковский, Ф. Ф., 1866, арк. 46.14). Це спостереження наводять на думку, що шанець міг бути зведений з використанням залишків якоїсь більш ранньої оборонної споруди, яка вже існувала на правому березі Вороної на момент появи там полків Дніпровської армії. Так, з писемних джерел відомо, що восени 1707 р. на Запорозькій Січі з'явився донський отаман К. О. Булавін, який підняв повстання проти царської влади. У грудні січовики тричі збиралися на Військову раду, обговорювали його заклики вступити в боротьбу з московськими військами. Однак після уважних розглядів звернень бунтівного отамана Військо все ж таки відмовилось офіційно допомогти йому. Але Кіш дозволив К. Булавину зимувати в Кодаку і збирати козаків-добровольців, які бажали приєднатися до повстанського руху. Після того як у Січі до нього долучилося декілька сотень запорожців, К. Булавін вирушив із ними вверх по Дніпру, перейшов на його лівий берег і зупинився біля р. Вороної, де було споруджено укріплений табір. На початку 1708 р. у таборі на Вороній нараховувалося вже декілька тисяч повстанців. У березні загони козаків-булавинців підійшли до Новобородицької фортеці, але штурмувати її, не маючи гармат, не наважилися. Незабаром К. Булавін зі своїми прибічниками залишив Запорожжя і вирушив на Дон (Яворницький, Д. І., 1991, с. 278–280). Імовірно,

що укріплення періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. біля р. Вороної споруджено на місці колишніх шанців табору К. Булавіна. Саме цим може бути пояснено такий незвичний вигляд укріплень шанця Вороного. Це припущення підтверджується і тим, що під час Кримського походу 1736 р. для побудови споруд тимчасової фортифікації часто використовувалися рештки старих укріплень. Наприклад, під час спорудження Усть-Самарського ретраншементу було використано залишки невеликої замляної фортеці, яка може ототожнюватися з так званим укріпленням на острові Кодацькому 1687–1688 рр. (Ласковский, Ф. Ф., 1865, с. 345; Ласковский, Ф. Ф., 1866, арк. 45.6; Репан, О., Старостін, В. та Харлан, О., 2008, с. 80). Також для влаштування Старосамарського ретраншементу на місці колишньої Новобородицької фортеці 1688–1711 рр. було перебудовано залишки її північно-східного напівбастіону. В результаті цього на його місці утворився редут трапецієподібної форми, а весь інший периметр старої фортеці було зміцнено рядом рогаток, встановлених на вершині напівзруйнованого валу (Ласковский, Ф. Ф., 1865, с. 346; Ласковский, Ф. Ф., 1866, арк. 46.1; Репан, О., Старостін, В. та Харлан, О., 2008, с. 64).

Висновки. Таким чином, встановлено, що виникнення тимчасової земляної фортифікаційної споруди біля р. Ворона належить до початкового етапу російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Під час Кримської кампанії 1736 р. на шляху руху Дніпровської армії від р. Оріль до Перекопу, що пролягав лівим берегом Дніпра, було споруджено значну кількість польових укріплень – редутів, шанців та ретраншементів. Основне призначення цих оборонних споруд полягало у підтримці комунікаційного сполучення між армією та Українською лінією. З огляду на несприятливі умови, що існували на той час у північночорноморських степах для пересування великих армійських колон, будівництво таких укріплених форпостів з військової точки зору було цілком виправданим. Одним з таких укріплень, у якому на шляху до Криму розташовувалися тимчасові транзитні склади, був шанець, збудований в кінці квітня 1736 р. біля лівої дніпровської притоки р. Ворона, поблизу місця переправи через неї Дніпровської армії. У офіційних військових документах того часу ця оборонна споруда має назву, співзвучну з назвою річки, біля якої вона розташовувалася, – шанець Вороний (Воронков). Забезпечення тимчасових воронівських магазинів відбувалося зі складів великого проміжного пункту постачання Дніпровської армії, влаштованого росіянами в гирлі р. Самара, – ретраншементу Усть-Самарського. Для підтримки безпечного сполучення між Вороним та Усть-

Самарою на невеликій р. Татарка (б. Татарка), лівій притоці р. Дніпро, було споруджено редут. Гарнізон шанця Вороного складався з регулярних та іррегулярних підрозділів російської армії, а також з українських лівобережних козаків. Загальна кількість залоги, що мала розмішуватися у шанці, складала 350–550 осіб. Протягом всього Кримського походу 1736 р. гарнізон шанця виконував покладені на нього обов'язки по забезпеченню постачання армії та підтриманню кур'єрського зв'язку між нею та Українською лінією. Після завершення походу та повернення армії на початку вересня 1736 р. шанець Вороний, як і всі подібні укріплення, збудовані південніше р. Самара і до Перекопу, було залишено, а гарнізон з нього переведено в інші місця.

Завдяки описам та планам, що склали дослідники порожистої частини Дніпра кінця XIX – першої половини XX ст., а також спеціальній військово-топографічній карті Російського генштабу, вдалося локалізувати точне місце розташування шанця Вороного. До спорудження на початку 1930-х рр. греблі Дніпрогесу залишки цієї форти-

фікаційної споруди ще зберігалися на правому березі р. Ворона, на відстані близько 3,5 км на північний схід від її гирла та близько 1 км на північний схід від південно-східної околиці с. Вороне (Миклашево). Сьогодні рештки шанця перебувають під водами Дніпровського водосховища, що затопили пригирлову частину р. Ворона, на відстані близько 600–700 м на схід від південної околиці сучасного с. Воронівка Синельниківського району Дніпропетровської області. Також з'ясовано, що за своїм інженерним влаштуванням шанець Вороний, хоч і був близьким до так званих подвійних редутів, але мав вигляд, не характерний для типових проєктів цього виду польових фортифікаційних споруд періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Це дає підставу висунути припущення, що шанець міг бути зведений з використанням залишків якоїсь більш ранньої оборонної споруди. Імовірно, це міг бути укріплений табір повстанських загонів донського отамана К. Булавіна, що існував у пониззі р. Ворона протягом зими 1707–1708 рр.

Бібліографічні посилання

Байов, А. К., ред., 1904. Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. *Сборник военно-исторических материалов*, вып. XIV. СПб.: Электро-Типография Н.Я. Стойковой.

Байов, А. К., 1906. *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. Первые три года войны*. СПб.: Николаевская академия генерального штаба, т. 1.

Бушуев, В., 1924. Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні. *Червоний шлях: громадсько-політичний і літературно-науковий місячник*. Харків: Державне видавництво України, № 11–12 (20–21), сс. 140–152.

Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. М 1: 126000 (в 1 дюйме 3 версты). 1861. СПб.

Карта предпринятых в 1736 году от Армии Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках. Спр. 12. Ч. 2. Оп. 1. Ф. 192, 1736. Москва: Российский гос. архив древних актов (РГАДА).

Ласковский, Ф. Ф., 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II*. СПб.: Типография Императорской Академии Наук.

Ласковский, Ф. Ф., 1866. *Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России*. СПб.: Типография Императорской Академии Наук.

Манштейн, Х. Г., 1875. Записки Манштейна о России 1727–1744. *Приложение к «Русской старине»*. СПб.: Типография В.С. Балашева.

Маріна, З. П., Філімонов, Д. Г., 2009. До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та

археологічними даними). *Музейний Вісник*. Запоріжжя, № 9, сс. 65–81.

Мышецкий, С. М., 1851. *История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды*. Одесса: в городской типографии.

Мышлаевский, А. З., ред., 1897. *Всеподаннейшие донесения графа Миниха*. Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1. Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М.П. Прокоповича. *Сборник военно-исторических материалов*, вып. X. СПб.: Издание Главного Штаба.

План земляного укрепления в селе Вороном, Екатеринославской губ., Новомосковск. у., в ½ версты от усадьбы Андрея Михайловича Миклашевского. Арх. № 129/КН-38118. Дніпро: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (далі – ДНІМ).

План крiпости біля с. Вороного [А.М. Миклашевського]. Арх. № 808/КН-38796. Дніпро: ДНІМ.

План земли Вороновской, Новомосков. с нанесением курганов. Арх. № 814/КН-38802. Дніпро: ДНІМ.

Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года, 1830. СПб.: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, т. 5: 1713–1719.

Репан, О., Старостін, В. та Харлан, О., 2008. *Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілєї.

Старік, О., Сердюк, М., 2010. Колекція козацької доби в археологічних фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького (загальна харак-

теристика). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.*, вип. 19, сс. 158–161.

Філімонов, Д., 2006. До питання про місцезнаходження Усть-Самарського ретраншементу. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.*, вип. 15, сс. 38–43.

Філімонов, Д. Г., 2016. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутив періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісник*

Дніпропетровського національного університету. *Серія: Історія та археологія*, вип. 24, сс. 129–141.

Яворницький, Д. І., 1989. *Дніпрові пороги*. Дніпропетровськ: Промінь.

Яворницький, Д. І., 1991. *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* Київ: Наукова думка, т. 3.

Яворницький, Д. І., 2005. *Запорожжя в залишках старовини і переказах народу*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, ч. I.

References

Bayov, A.K., ed., 1904. *Priказы графа Minikha za 1736–1738 gg.* [The orders of Count Minich for 1736–1738 years]. *Sbornik voyenno-istoricheskikh materialov* [Collection of military and historical materials]. St. Petersburg, issue 14 (in Russian).

Bayov, A.K., 1906. *Russkaya armiya v tsarstvovaniiye imperatritsy Anny Ioannovny. Voyna s Turtsiyey v 1736–1739 gg. Pervyye tri goda voyny* [The Russian army during the reign of Empress Anna Ioanovna. The war with Turkey in 1736–1739. The first three years of the war]. St. Petersburg, vol. 1 (in Russian).

Bushuyev V., 1924. Dnirove porizhzhya v arkhelogichnomu vidnoshenni [Dnieper thresholds in archaeological terms]. *Chervonyj shljakh: ghromadsjko-politychnyj i literaturno-naukovyj misjachnyk* [The Red Way: socio-political and literary-scientific month]. Kharkiv: State publishing house of Ukraine, No 11–12 (20–21), pp.140–152. (in Ukrainian).

Voyenno-topograficheskaya karta Yekaterinoslavskoy gubernii. M 1: 126000 (v 1 dyuyme 3 versty) [Military topographical map of Ekaterinoslav province. 1: 126,000 (3 verst per 1 inch)], 1861. St. Petersburg (in Russian).

Karta predprinyatykh v 1736 godu ot Armei Yeya Imperatorskogo Velichestva protiv turok i tatar pobedonosnykh voyennykh deystviy mezhdou Donom i Dneprom i pri onykh rekakh, 1736 g. [Map taken in 1736 by Her Majesty Army against the Turks and Tatars victorious hostilities between the Don and Dnieper rivers and other], 1736. *The Russian State Archive of Ancient Acts*. File 12, part 2, Inventory 1, coll. 92 (in Russian).

Laskowski, F.F., 1865. *Materialy dlya istorii inzhener-nogo iskusstva v Rossii. Opyt inzhener-nogo iskusstva posle imperatora Petra I do imperatritsy Yekateriny II* [Materials on the history of engineering in Russia. Experience in engineering after the Emperor Peter I to Catherine II]. St.-Petersbourg: Printing house of the Imperial Academy of Sciences, part 3. (in Russian).

Laskowski, F.F., 1866. *Karty, plany i chertezhi k 3-y chasti materialov dlya istorii inzhener-nogo iskusstva v Rossii* [Maps, plans and drawings to the 3d part of the materials for the history of engineering in Russia]. St. Petersburg: Printing house of the Imperial Academy of Sciences (in Russian).

Manstein, H.G., 1875. *Zapiski Manshteyna o Rossii 1727–1744* [Manstein's Notes about Russia 1727–1744]. *Prilozheniye k «Russkoy starine»* [Annex to the «Russian antiquity»]. St. Petersburg: Printing house V.S. Balasheva (in Russian).

Marina, Z.P., Filimonov, D.G., 2009. Do pytannya pro mistseznakhodzheniya slobody ta perevoziv bilya Ust'-Samars'koho retranshementu (za pysemnymy ta arkhelohichnymy danymy) [On the issue of settlement and ferry location near the Ust-Samarian entrenchment (according to the written and archaeological sources)]. *Muzeynnyy Visnyk* [Museum Bulletin]. Zaporizhzhya, No 9, pp. 65–81 (in Ukrainian).

Myshetsky, S.M., 1851. *Istoriya o kazakah zaporozhskikh, kak onye izdrevle zachalisja, i otkuda svoe proishozhdenie imejut, i v kakom sostojanii nyne nahodjatsja, sochinenaja ot inzhenernoj komandy* [The story of the Zaporozhye Cossacks, how they were conceived from ancient times, and where they came from, and in what state they are now, composed by the engineering team]. Odessa: in the city typography (in Russian).

Myshlaevsky, A.Z., ed., 1897. *Vsepoddanneyshiyedoneseniya grafa Minikha. Moskovskomu otdeleniyu Arkhiva Glavnogo shtaba. Ch. 1: Doneseniya 1736 i 1737 godov: po spisku poruchika zapasa armeyskogo kaznacheya M.P. Prokopovicha* [The most loyal reports of Count Minich to Moscow branch of the Archives of General Staff. Part 1: Reports of 1736 and 1737 according to the list of the army reserve lieutenant treasurer M.P. Prokopovich]. *Sbornik voyenno-istoricheskikh materialov* [Collection of military and historical materials]. St. Petersburg: Publication of the Main Headquarters, issue 10 (in Russian).

Plan zemljanogo ukreplenija v sele Voronom, Ekaterinoslavskoj gub., Novomoskovsk. u., v ½ versty ot usad'by Andreja Mihajlovicha Miklashevskogo [Plan of earthworks in the village of Voronoe, Yekaterinoslavskaya province, Novomoskovsk. at., ½ verst from the estate of Andrei Mikhailovich Miklashevsky]. *Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National History Museum*, arch. no 129/KH-38118 (in Russian).

Plan kriposty bilya s. Voronoho [A.M. Myklashevskoho] [The Plan of the fortress near the village of Voronoe [A.M. Myklashevsky]]. *Ibid.*, arch. no 808/KH-38796 (in Ukrainian).

Plan zemli Voronovskoj, Novomoskov. s naneseniem kurganov [The Plan of Voronovskaya land, Novomoskovsk with mounds]. *Ibid.*, arch. no 814/KH-38802 (in Russian).

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii: Sobranie pervoe: S 1649 po 12 dekabrya 1825 goda [Complete Collection of the Laws of the Russian Empire: First Collection: From 1649 to December 12, 1825].

1830. St. Petersburg: Printing house of the II Branch of His Imperial Majesty's own chancellery, t. 5: 1713–1719 (in Russian).

Repan, O., Starostin, V. and Harlan, O., 2008. *Palimpsest. Korinnja mista: poselennja XVII–XVIII stolitj v istoriji Dnipropetrovsjka* [The roots of the city: the settlements of the 17th-18th centuries in the history of Dnipropetrovsk]. Kyiv: Ukrainian propylei (in Ukrainian).

Starik, O., Serdyuk, M., 2010. Kolektsiya kozats'koyi doby v arkhelohichnykh fondakh Dnipropetrovs'koho istorychnoho muzeyu im. D.I. Yavornyts'koho (zahal'na kharakterystyka) [Collection of the Cossack era in the archaeological collections of D.I. Yavornytsky Dnepropetrovsk Historical Museum. (general characteristics)]. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: zb. nauk. st.* [New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine: collection of scientific articles]. Kyiv, issue 19, pp. 158–161 (in Ukrainian).

Filimonov, D., 2006. Do pytannya pro mistseznakhodzhennya Ust'-Samars'koho retranshementu. [On the question of the location of the Ust-Samarian entrenchment]. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: zb. nauk. st.* [New studies of monuments of the Cossack era

in Ukraine: collection of scientific articles]. Kyiv, issue 15, pp. 38–43 (in Ukrainian).

Filimonov, D.G., 2016. Lokalizatsiya na terytoriyi Oril's'ko-Samars'koho mezhyrichchya dvokh pol'ovykh redutiv periodu rosiys'ko-turets'koyi viyny 1735–1739 rr. [Localization on the territory of Orel-Samara interfluve of two field redoubt during the Russo-Turkish war of 1735–1739]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Istorija ta arkhelohiya* [Dnipropetrovsk University Bulletin. History & Archaeology]. Dnipropetrovsk, No 24, pp. 129–141 (in Ukrainian).

Yavornytskyi D.I., 1989. *Dniprovi porohy* [Dnieper rapids]. Dnipropetrovsk: Promin' (in Ukrainian).

Yavornytskyi, D., 1991. *Istorija zaporoz'kykh kozakiv: V 3 t.* [History of Zaporozhye Cossacks: in 3 vols]. Kyiv: Scientific Thought, vol. 3 (in Russian).

Yavornytskyi D.I., 2005. *Zaporozhzhya v zalyskakh starovyny i perekazakh narodu* [Zaporozhye in the remnants of ancient times and folk tales]. Dnipropetrovsk: ART-PRESS, part 1 (in Russian).